

BARTÓK BÉLA

„DE GYŐZ, AKI REMÉLVE MER.”
(IVAN SZTYEPANOVICS MAZEPPA ALAKJA A
ROMANTIKUS MŰVÉSZETBEN)

Mítosz és tények

Minden nemzetnek szüksége van hősökre, hogy meghatározza a saját identitását, példát mutasson a környező nemzeteknek és a jövőendő nemzedékeknek. A következőkben egy kelet-európai történelmi személyiség kultúr-történeti utóéletét próbáljuk vázlatosan összefoglalni, aki irodalmi szereplőként talán sokkal ismertebb, mint államférfiként, azt viszont nagyon tanulságos megvizsgálni, hogy koroktól, nemzetektől és művészeti stílusoktól függetlenül ki, mikor és mit tartott fontosnak kiemelni tettei közül, mert ez a rövid áttekintés is jellemezheti az európai esztétörténet alakulását, változását. Az irodalom pedig bizonyos korokban és nemzeteknél nagyon fontos szerepet töltött és tölt be.

Ezúttal a művészetek által kialakított Mazepa-kép áll vizsgálatunk központjában, mert úgy gondoljuk, hogy sokkal mélyebben és hatásosabban befolyásolja a közvéleményt egy irodalmi, zenei vagy képzőművészeti alkotás mint tucatszámú tudományos értekezés. Ha pedig úgy tűnik, hogy nehezen vagy hasztalanul küzdenek a történészek bizonyos megkövesedett hiedelmek, legendák, mítoszok ellen, akkor már sokkal egyszerűbb, ha magának a legendának a forrásvidékét járjuk körül, mert az is nagyon tanulságos, hogyan lesz egy erecskéből vagy patakocskából minden racionális gátat elsodró széles és mély folyó. Talán, ha megmutatjuk, hogyan lesz a bolhából elefánt, és magát a legendaképzés mechanizmusát próbáljuk elemeire bontani, nem lesz annyira nyomasztó a tudományosan hamisnak tartott történelmi kép elviselése és a legszigorúbb kritikusok is elfogadják, hogy történelmi mítoszokra szükség van, mert ugyanúgy megvan a saját helyük egy nemzet gondolkodásában, mint a legjózanabb tudományos eredményeknek. Azt viszont a mítoszkutatóknak sem szabad elfelejteni, hogy minden dicséretnek, tiszteletnek nagyon is racionális okai vannak, mert minden legenda, amely az emberek érzelmeire hat, valamilyen magasabb rendű pozitív vagy negatív célt szolgál.

Ivan Sztjepanovics Mazepa 1639-ben született a ma Ukrajnában található Mazepinciben és nemes ifjúként előbb a kijevi akadémián majd a varsói jezsuita kollégiumban tanult. A történelmi hűség kedvéért annyit talán le kell szögeznünk, hogy eredeti neve Mazepa volt, később lett ismert Mazeppa néven. A közérthetőség végett a következőkben mi is a Mazeppa nevet használjuk. Amikor II. János Kázmér lengyel király udvarába került apródnak, a király Hollandiába küldte. 1656–59 között Deventerben ballisztikát tanult, majd megismerte Németországot, Itáliát és Spanyol Németalföldet is. Később visszatért Varsóba és a király udvaroncaként 1659–1663 között több diplomáciai küldetést is teljesített Ukrajnában. Ebből a korszakból származik az a történet, amely szerint szerelmi viszonya volt egy Falbowski nevű nemes feleségével és a megcsalt férj bosszúból egy megvadult ló hátára kötöztette és kiűzte a pusztára.¹ Azért is kellett hősünk fiatalkorát valamennyire részletesen ismertetni, mert ez az eset ihlette meg később a nagy romantikus művészeket és ez teremtette meg a későbbi kozákvezér hírnevét. A kapcsolat nem elképzelhetetlen és a büntetésnek is lehet valami alapja, de ezt több hiteles forrással nem lehet alátámasztani.²

Mazeppa 1669-ben állt a Dnyepertől nyugatra élő kozákok vezérének, Dorosenkónak a szolgálatába. Ügyesen használta ki a kozákok valamint a lengyelek és az oroszok közötti viszályokat, gyorsan emelkedett a ranglétrán és 1687-ben megválasztották Ukrajna hetmanjává. Sikerült jó kapcsolatokat kiépítenie I. Péter cárral is, és uralkodása idején hatalmas vagyontra tett szert, templomokat építtetett, iskolákat, nyomdákat alapított és a gazdaság fejlesztésére is volt ereje. A cár azonban hamarosan felbőszítette a hetmant és a kozákokat, mert nagy veszteségekkel járó, távoli háborúkba küldte őket, miközben Ukrajnában a cári hadsereg folyamatosan sanyargatta a lakosságot. A nagy északi háború kezdetén Mazeppa már titokban a svéd király segítségével saját fennhatósága alatt álló független Ukrajnáról szőtt terveket. Amikor XII. Károly serege Ukrajnába ért, 1708-ban a hetman alig ötezer emberrel csatlakozott hozzá, de célját nem tudta elérni. Sem a kozákok többségét nem sikerült a svédek oldalára állítania, sem a lakosság támogatását nem tudta megnyerni és a svédekkel együtt Poltavánál 1709-ben ő is súlyos vereséget szenvedett. A csata után Károllyal együtt a Török Birodalomba menekült és néhány hónappal később ott halt meg a ma Moldovában lévő

¹ <http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?AddButton=pages/M/A/MazepaIvan.htm>

² Tóth Béla 1901-es „Mendemondák” című könyvében a lengyel Paszk (Pasek?) lovagra hivatkozva azt írta, hogy Mazeppát a megcsalt férj kiűzte várából, de a saját lován, amely ugyan egy erdőt át vágatva valóban súlyosan megsebesítette lovasát, de amikor a csábító hazaért házába, a szolgálói ápolták hónapokon keresztül és ezután vándorolt ki a kozákok földjére. <http://mek.oszk.hu/02100/02156/02156.htm#171>

Benderben.³ Mazeppa a cári Oroszországban teljesen negatív történelmi személyiség lett, hálátlan szerződösszegőnek nevezték, aki megszegte a kozákok és a cár között kötött megállapodást. Az orosz orthodox egyház kiközösítette és a későbbi Szovjetunióban is tilos volt a pozitív Mazeppa-kép, amely akkor az ukrán „burzsoá nacionalizmus” jelképe volt. Mazeppa átértékelése a peresztrojka alatt kezdődött el, amikor a nemzeti érzelmeiket már nyíltabban kifejezhették az ukránok is. 1991-ben Ukrajna függetlenné válása után a hetman nemzeti hős lett, és a tízhrivnyás bankjegyen ma is ott található a portréja.⁴ Mazeppa alakja ma Ukrajnában jelkép: az európai vagy nyugati orientációt sürgetők az ő nevét tűzik zászlajukra, míg Bogdan Hmelnyickij az orosz kapcsolat szimbóluma lett.⁵

Források

Mazeppáról a lengyel Jan Chrysostom Pasek⁶ (1630–1701) írt először „Emlékirataiban”, ezt a művet azonban csak 1836-ban adták ki. Pasek egy vidéki kisbirtokos nemes volt, akinek élete bővelkedett kalandokban és harcokban nemcsak a különböző csatamezőkön, hanem hazája közéletének színpadán és magánéletében is. Zűrzavaros konfliktusai voltak adósaival és hitelezőivel, letartóztatták, bíróság elé állították, nagy visszhangot kiváltó viszályai és párbajai is voltak, de a becsületéhez való kiállását mások is respektálták. Hírhedt ivóként, forrófejű vezetőként, hihetetlen vadászkalandok mesélőjeként ismerték, aki nagy lendülettel, közönséges humorérzéssel, skrupulusok nélküli bátorsággal és megátalkodott önzéssel volt megáldva. Személyiségében nagyon különböző erényeket és hibákat egyesített, amelyeket művében úgy kevert össze, hogy azok egy különös ragyogást adtak írásának.⁷ Ennek a ragyogásnak köszönhetette nagy népszerűségét, amelynek a közönség körében örvendett. Igazi kelet-európai reneszánsz nemes volt.

³ Britannica Hungarica. Bp., 1998. 12. k. 454.

⁴ <http://en.wikipedia.org/wiki/Ivan-Mazepa>

⁵ Udvari István: Iván Mazeppa kozák hetman és kora. In: Klio, 2003/1.

⁶ Pasek (1636–1701) lengyel emlékiratíró pályája csak művével együtt értékelhető, ami azért különleges, mert tökéletesen megismerhetjük a szerzőt az „Emlékek 1656–1688” című visszaemlékezéséből. Harcolt a svédek ellen 1656-ban, Rákóczi György ellen 1657-ben, 1658-ban Dániába utazott ezután pedig a tatárok és az oroszok ellen vitézkedett. 40 évesen vonult vissza birtokaira, megnősült és megkezdte pereskedését rokonaival. Végül bajkeverőként száműzetésre ítélték, de az indulás előtti napon elhunyt. In: Robert Laffont-Valentino Bompiani: Dictionnaire biographique des auteurs. Paris, 1958. II/323.

⁷ Laffont-Bompiani: Dictionnaire des oeuvres de tous les temps et de tous le pays. Paris, 1962. III/386. (a továbbiakban: Oeuvres)

Pasek 1656–1688 közötti visszaemlékezései egy kalandor életének legkiemelkedőbb eseményeit tükrözik vissza. Emlékirata a régi lengyel irodalom egyik legtipikusabb történelmi emléke és nagyon sok történelmi ismeret forrása, melyeket azonban a mai napig bizonyos fenntartással fogadnak a szakemberek. Ilyen kétes hitelességű epizód az ifjú Mazeppa szerelmi kalandja és borzalmas büntetése is, amely különösen a romantika korában ihlette meg a legkiválóbb művészeket. Pasek 1662-ben úgy festette le Mazeppát, mint egy intrikus bajkeverőt és kárörömmel emlékezett arra a büntetésre, amelyet egy megcsalt férjtől kapott, aki meztelenül rákötöztette egy lóra, amely a puszták felé vitte lovasát. Tőle erednek tehát ezek a híresztelések és kitalálások, amelyek annyira szorosan összekeveredtek, hogy nehéz a valóságot a legendától elválasztani.⁸ Pedig ezek mesélik el Mazeppa életét ifjúkorától a haláláig. Pasek alakja egyébként mellékszereplőként feltűnik később egy Mazeppáról szóló drámában, ahol a várnagyné így jellemzi a „Háromfejű Cerberust”: „Folyosónkra Pasek úr nagy papírral állt ki / S papagáji fenséggel. A szónokok gyöngye./ A Királynak verset írt latin szóval tömve.”⁹

A másik sokat emlegetett forrás a nagy francia író, Voltaire (1694–1778) híres történelmi munkája, a XII. Károly története (1731) volt, amelyben a szerző több oldalt is szentelt Mazeppának. „A száraz, rendszerbe foglalt adatok helyét a népek és társadalmi állapotainak megkapó leírásai, a szereplő személyek gondolkozásmódjának élethű rajzai foglalják el. E körülmény, nemkülönben a történeti események szokatlan felfogása, könnyed előadása a legellentétesebb bírálatokra ragadták a közönséget.”¹⁰ – írta róla Pruzsinszky Pál, az egyik magyar fordítója.

Voltaire – miután bemutatta röviden Ukrajna viszonyait – felidézi a póruul járt szerelmes apród történetét, de elismeri, hogy szellemi tehetsége által tett szert nagy tekintélyre a kozákok között és lett a vezérük. Ezután Mazeppa és Nagy Péter személyes konfliktusának okát keresve elmesél egy esetet, amely megmagyarázhatja ennek a két személynek az egymás iránti gyűlöletét. Eszerint egy moszkvai lakomán a cár azt követelte a hetmantól, hogy szigorúbban bánjon a kozákjaival, mert fegyelmezetlenek. A vendég erre állítólag azt válaszolta, hogy a természeti viszonyok és a nemzeti jellemük nem engedi meg ezt, mire Péter Mazeppát fenyegette meg karóba húzással. Ez az incidens az író szerint lényeges momentum volt, hogy Ukrajna vezetője lerázza az orosz jármot és egy hatalmas és független államot alakít-

⁸ *Laffont-Bompiani*: Dictionnaire des personnages littéraires et dramatiques de tous les temps et de tous le pays. Paris, 1962. I/411.

⁹ *Juliusz Slowacki*: Mazepa. Bp., 1960. 11.

¹⁰ XII. Károly története. Írta: *Voltaire*. Bp., 1903. 3–4.

son ki. „Ő ugyanis, dacára nagyon is előrehaladt korának, bátor, vállalkozó szellemű, munkabíró ember volt...”¹¹ Ezután Voltaire inkább a hadi eseményeket ismerteti, amelyekben hősünk is részt vett, és nem hallgatja el, hogy amikor a svéd királlyal találkozott, inkább szökevényhez hasonlított, nem pedig nagy szövetségeshez, mert az oroszok leleplezték tervét és az utánpótlást is megsemmisítették. Ugyanakkor elismeri, hogy Mazeppa még alig hatezer emberével is hűséges maradt Károlyhoz, pedig a cár még ajánlatot is tett neki, hogy térjen vissza uralma alá, de itt is a személyes aspektust hangsúlyozza, mert Péter kivégeztette harminc barátját, akiket meg akart bosszulni. A poltavai vereség után, amikor Károllyal egy csónakban átkeltek a Dnyeperen, Voltaire szerint Mazeppa több ezüstdárggyal teli táskát dobott a folyóba, hogy könnyítsen a terheken. Hihetünk abban, hogy az ifjú király és az idős hetman között valamiféle barátság alakult ki, mert együtt telepedtek le Benderben és hiába kérte Péter a törököktől a kozák vezér kiadatását – ami ismét személyes ellenszenvre utal – Károly megvédte öreg bajtársát és nagyon összetörte a halála.

A felvilágosult francia író ugyan XII. Károlyt helyezte történelmi esszéjének középpontjába, de a szubjektív tényezők fontosságának hangsúlyozását éppen Mazeppa és Károly illetve Mazeppa és Péter kapcsolatában figyelhetjük meg.

Irodalmi művek

Néhány elejtett megjegyzésből következtetünk arra, hogy Voltaire munkáját alaposan ismerte és felhasználta George Gordon Byron (1788–1824), aki 1818-ban írta meg és 1819-ben jelentette meg Mazeppa című elbeszélő költeményét. Ez azonban már nem a felvilágosodás, hanem a romantika korában történt, amikor viharos gyorsasággal terjedt ez a szenvedély és a képzelet jegyében fogant, az egyéniség jogait hirdető, a hagyományos, klasszicista formákat meghaladó művészeti irányzat.

Byron művében a poltavai vereség után, míg a svéd király és kísérei a menekülés közben megpihennek, az öreg Mazeppa ifjúkorából mesél egy történetet, amikor a lengyel király udvarában szolgált apródként. A király ugyanis csodálja a vén kozákot: „Nagy Sándor óta a halandó / Nem látott ily vitézt, s olyan ló / Nem volt soha, mint a lovad. / Ha te kiszállsz folyóra, síkra, / Szittyább vitéz vagy mint a szittyá.”¹² Az öreg saját szerelmi kalandját eleveníti fel egy gögös és dúsgazdag lengyel nemes Tereza nevű elhanyagolt feleségével. A mesélő lírai sorokban ecseteli megismerkedésüket, kap-

¹¹ Uo. 165.

¹² Byron: Mazeppa. In: *Kosztolányi Dezső: Idegen költők*. Bp., 1944. 96.

csolatuk kibontakozását és szerelmük beteljesedését, vagyis szerinte az apród nem volt ártatlan, és Mazeppa felszarvazta a főurat. Ez a titkos, romantikus szerelem azonban hamar véget ért, mert rajtakapták őket és az apródnak szörnyű büntetést terveztek ki. Meztelenül rákötözték egy megvadult ló hátára és kiűzték a várból. A megszegényített apród előbb bosszút fogadott, majd egyre jobban kezdett szenvedni a vágató ló hátán. Byron nagyon élethűen és művészi módon próbálja érzékeltetni a lovas kínjait, amelyek egyre csak fokozódtak: „Iszamós lett a gúzs a vértől, / Csikarva csúszkált már le és föl, / És a parázsló szomjúság / Egette nyelvem húsát.”¹³ Erdőn, folyón keresztül vágat vele a ló, farkasok üldözik, többször is elveszti eszméletét, mígnem a sztyeppén már a halál közeledtét érzi, mikor holtan esik össze vele az állat. Megrázó a halálról szóló meditációja is, de a befejezés szerencsés, mert egy kozák lány kunyhójában tér magához. Mazeppa következtetése nagy bölcsességre vall: „Ismerjük-e a végzetet? Nem. / De győz, aki remélve mer.”¹⁴

A költeménynek óriási sikere lett, talán nem utolsósorban azért, mert a költő itt is azt a hőst mintázta meg, amely félig önéletrajzi ihletésű volt és a következő tulajdonságok jellemzik: kitaszított, zavaros a múltja, cinikus, megveti a rangot és a kiváltságot, önpusztító életet él, ellentmondásos érzelmei vannak, de érzékeny, tehetséges és szenvedélyes.

A legfontosabb – bár történetileg és politikailag is legelfogultabb – mű, amely részletesen bemutatja Mazeppa életét, Alekszandr Szergejevics Puskin (1799–1837) *Poltava* (1828) című elbeszélő költeménye, amelyben megismerhetjük hősünk jellemét, aki örült módra hajszolja a dicsőséget és a szerelmet. A szerző már a mű egyik előszavában szembeszállt az irreális Mazeppa-képpel: „Jobb lett volna kibontani és megmagyarázni a lázadó hetman igazi jellemét, mintsem önkényesen eltorzítani egy történelmi alakot.”¹⁵ Szabadságról álmodozik maga és népe számára és ez a személyes vonzereje, amivel elnyeri Maria Kocsubej szerelmét. A fiatal Maria, a cár egyik hűséges szolgájának, Vaszilij Kocsubejnek a lánya az idős kozák hetman, Mazeppa szeretője lesz. A lány szülei elutasítják az öreg kérőt, ezért megszökteti az atyai házból. Kocsubej hogy megbosszulja ezt a sértést, leleplezi a cárnak Mazeppa cselszövéseit, a hetman pedig árulással vádolja ellenfelét. A valóságban Kocsubej (1640 k.–1708) segítette hatalomra Mazeppát, de ellenezte annak törökellenes terveit és nem tudta megbocsátani, hogy elcsábította Motria nevű lányát.¹⁶ Péter jobban bízik a kozák vezér-

¹³ Uo. 108.

¹⁴ Uo. 121.

¹⁵ *Puskin: Elbeszélő költemények – Mesék.* Bp., 1977. 416.

¹⁶ <http://www.encyclopediaofukraine.com6display.asp?AddButton=pages/K/O/KotchubeiVasyl.htm>

ben, ezért a sértett apát átadja feljelentőjének, aki körülzárja várában, megkínkoztatja és kivégezteti Kocsubejt. A gonosz ukrán vezér tehát becsapja az orosz cárt, csapdába csalja és megöleti annak egyik leghűségesebb hívét, szeretőjének apját, miközben arra készül, hogy Ukrajna elszakítása érdekében szövetséget kössön a cár ellenségeivel, és magát tegye meg ott királlyá. Puskin korában ezért Oroszországban akár a cár iránti hűségből, akár az iránta érzett félelemből, Mazeppát becsvágyónak, megátalkodott cselszövőnek és gonosztevőnek ábrázolták.

Végso lelki vívódásainak megjelenítése a költemény egyik leghatásosabb jelenetét alkotják: egy tragikus éjszaka során a vén Mazeppa képtelen elaludni és eszelősen bolyong kastélyában gonosz árnyaktól gyötörve. „Az éj ezernyi csillagából / Nagy furcsa szemek gúnyja vádol. / S fejét a nyárfák sora messze / Csöndesen rázza lenn a földön, / Mint a bírák, úgy súgnak össze...”¹⁷ Mivel csak kevéssel a kivégzés előtt értesítik, Mariának már nincs ideje megmenteni az apját. Az áruló Mazeppa is a svéd királlyal együtt menekül, de Maria még egyszer utoljára visszatér hozzá. Vajon a lány megboldult vagy még mindig szerelmes? Puskin ennek a jelenetnek igyekezett nagyon nagy hangsúlyt adni. Maria előbb Mazepának azért könyörög, hogy engedje őt osztozni balsorsában, aztán hirtelen lehull a lepel: olyannak látja végül, mint amilyen a valóságban: visszataszító és vérengző aggastyánnak, eltávolodik tőle, és vad nevetésben tör ki.

Időrendben a következő Victor Hugo (1802–1885) Mazeppa című elbeszélő költeménye, amelyet Louis Boulanger festőnek ajánlott, akiről még lesz szó, de mottóját – „Away! Away!” – Byrontól vette. Az akkor még csak tehetségét próbálgató francia szerző 1829-ben megjelent „Les Orientales” (Keleti énekek) című versgyűjteményébe illesztette művét. Az antológia előszava híresebb lett, mint a benne olvasható versek, mert ebben az új, romantikus költészetről értekezett meleg ékesszólással, rést ütött a klasszicista elmélet falán, visszakövetelte a francia költészet számára a lehető legnagyobb szabadságot a témaválasztásban, a kifejezésmódban. A görögök törökellenes függetlenségi harca és a mórok korának Spanyolországa nagyon sok verset inspirált, de ezek az egzotikus témák csak ürügyet szolgáltatnak egy valóságos ritmus- és színorgiához, a képbőséghez, a nyelvi ötletek halmozásához, amelyek néha remekműveket alkottak. A Mazeppáról szóló rész szinte elvész a keleties versek között, hiszen az érett és híres angol kortárs poémáját már nem lehetett túlszárnyalni. Hugonál Mazeppa vágója szimbólummá vált, az az ember, aki egy vad futásba, egy féktelen versenybe veti magát, a lángész jelképe lett, akár önszántából akár kényszerből teszi ezt,

¹⁷ Uo. 261.

míg Byronnál a hős csak egy katona, esetleg egy hős.¹⁸ A művész úgy oda van kötözve tehetségéhez, mint Mazeppa a lovához, ebben pedig lehetetlen nem ráismerni magára, Hugora. A vágta, vagyis az alkotás pedig végződhet pusztulással is, de megdicsőüléssel is mint az apród későbbi felemelkedése. A Keleti énekek gyűjteménye lendülete és eredetisége miatt méltó volt a költő hírnevéhez és ez a mű dolgozta ki az egész XIX. századra a költői merészség, a festőiség és az ún. couleur locale (helyi színezet) útját az európai irodalomban.¹⁹

Aránylag későn, csak 1840-ben jelent meg lengyel szerző tollából irodalmi mű Mazeppáról, az is eléggé elfeledett maradt sokáig. Juliusz Slowacki (1809–1849) költő és drámaíró hazájában a romantikus nemzedék tagja volt, aki az 1830-as felkelésig Varsóban hivatalnokoskodott, majd utána emigrációban élt haláláig.²⁰ Az ő Mazeppája egészen más alak: egy ifjú félelem és gáncs nélküli lovag, aki a legnagyobb önfeláldozásra is hajlandó egy hölgy becsületének megvédése érdekében. A húsz éven aluli apródot egy várnagyné jóképűnek és nagy szívtiprónak festi le úrnője előtt: „Nytított kapu a szíve, sok nő jó és halad.”²¹

Mazeppa egy vajda várába érkezik a király kíséretében és egy kis szerelmi kalandot keres. A vajda Amelia nevű szép és fiatal feleségével él, akire nemcsak az apród vet szemet, hanem álruhában a király is a meghódítására indul, és titokban a vajda első házasságából származó fia is szerelmes ifjú mostohaanyjába. Mazeppának sikerül egy csókot lopnia, de az asszony épp a királynak árulja be, aki meg akarja szöktetni Ameliát, az apródot pedig a dühös férjnek akarja kiszolgáltatni. Amikor Mazeppa megtudja, hogy mire készül a király, elbújik egy fülkében, alkóvban Amelia szobájában, hogy figyelmeztesse. A féltékeny férj beront a nő szobájába, mert már kémkedik felesége után, de az hiába esküszik, hogy senkit sem rejteget magánál, rögtön befalaztatja az alkóvot. A lovagias apród pedig inkább hallgat, és attól retteg, hogy jelenléte nehogy bajba sodorja az asszonyt. Zbigniew közben megtudja, hogy ki bújt el a fülkében, és most már ő is megveti mostoháját. A király kibontatja a falat, a félholt fiú mindent őszintén elmond és kész az istenítéltre is, és a mostohafiúval akar megvívni. Zbigniew belátja tévedését és öngyilkos lesz, de a vajda nem hisz Mazeppa ártatlanságában, ezért meg-

¹⁸ „Ainsi, lorsqu'un mortel, sur qui son dieu s'etale / S'est vu lier vivant sur ta croupe fatale, / Génie, ardent coursier, / en vain il lutte, hélas! tu bondis, tu l'emportes / hors du monde réel dont tu brises les portes / Avec tes pieds d'acier!” in abu.cnam.fr/cgi-bin/go?orientall,3387,3406.

¹⁹ Oeuvres, III/635–636.

²⁰ Világirodalmi lexikon. Bp., 1992. 13. k. 261.

²¹ *Juliusz Slowacki*: Mazepa. Bp., 1960. 11. A mű címe is más személyt ígér, mert az eredeti írást követi.

zsarolja a királyt: akkor engedi ki várából, ha átadja neki az apródot. Közben az ártatlanul szenvedő Amelia megmérgezi magát, és az őrjöngő vajda is kardjába dől, de előbb még parancsot ad az apród megbüntetésére, ezt azonban a szerző már nem részletezi.

Słowacki Mazeppája annyira eltér a többi romantikus szerző kalandorától, hogy az már hihetetlen: vallásos, bátor, talpig becsületes lovag, aki kész meghalni is szerelméért. A kezdetben léha és szoknyapecér legény fokozatosan átalakul és erkölcsileg még a királya fölé is emelkedik. Az író inkább magát a kort ítéli el, nem pedig hősét, aki a saját becsületét és egy nő tisztességét akarta megvédeni. Ő nem egy byroni hős. Talán azért választotta a szerző a Mazeppa életének ezt a szakaszát, hogy a nézők megértsék, miért hajszolta örültségekbe a kozákok vezérét egy tragikus szerelem emléke. A tragédia őspremierje egyébként 1847-ben Pesten volt a Nemzeti Színházban.²²

Zene és festészet

A pátosz, amely Mazeppa alakjában rejlik olyan művészt igényelt, aki leíró részletek bőségével színezi ki a témát, és ez volt az, amit Victor Hugo oldott meg. A „Keleti énekek” egyik legszebb darabja inspirálta Liszt Ferencet (1811–1886) hatodik szimfonikus költeményének megalkotására. Zene-kari művét a nagy romantikus 1851-ben komponálta és 1854-ben mutatták be Weimarban. Hugonak – akivel Liszt régi ismeretségben állt – a lángészről írt példabeszéde a magyar zeneszerző számára személyesen is vonzó téma volt, a zenedarab azonban a programhoz utólag történő igazítás tipikus példája. A fő téma ugyanis már 1826-ban és 1837-ben is feltűnt a szerző műveiben, 1840-ben pedig zongorára hangszerelve a Transzcendentális etűdökben önállóan is megjelent, vagyis csak a negyedik változat viseli a Mazeppa címet. Liszt a nagy francia romantikus író művéből nem hagyta meg, csak a befejező sorokat: „... il court, il vole, il tombe / Et se relève roi.” („... fut, repül, elbukik / És felkel a király!”) A király ebben az esetben a hetmant jelenti, de a zene érezhetően kifejezésre juttatja a három jól elkülönített témát, a lovaglást, a bukást és a felemelkedést. A szimfonikus költeményben ostorcsapások, lovaglórítmus, nyerítést utánozó hangok idézik fel az eseményeket, a rítmus pedig többször is változik a gyorsulás érzékeltetésére. A zenemű legfontosabb része azonban a már 25 évvel korábban kitalált dallam, amely méltóságot, fájdalmat, nagyszerűséget és diadalt is képes kifejezni. Érdekes a záró rész, ahol Liszt a feltámadáshoz egy 1848-as német munkás-

²² Sieroszewski Andrzej: Juliusz Słowacki alkotásainak fogadtatása Magyarországon. In: Filológiai Közlöny, 1960/2. 186.

kórust használt fel, az ukrán környezetet, a couleur locale-t pedig egy magyaros dallam segítségével festi le.²³

Ugyanezen témából komponált operák közül emlékezetes volt Carlo Perdotti (1817–1893) Mazeppája, melyet 1861-ben mutattak be Bolognában, az oroszok közül pedig a kevésbé ismert Pjotr Szokalszkij (1828–1887) darabja mellett Pjotr Iljics Csajkovszkij (1840–1893) műve lett híresebb. A nagy orosz zeneszerző háromfelvonásos operájának librettóját Puskin Poltava című műve alapján Viktor Burenjin írta. A művet, amely 1883 nyarán készült el 1884. február 15-én mutatták be a moszkvai Bolsoj Színházban, de négy nappal később Szentpétervárott is sor került a premierre. Moszkvában csak hűvös elismerést kapott, Pétervárott azonban megbukott, mert nem volt jelen a szerző, és csak Tbilisziben aratott később nagy sikert. Csajkovszkij hőse is Maria Kocsubej, aki mellé a zeneszerző odaállította Andrej nevű gyermekkori barátját. Az opera legkiemelkedőbb részei közé tartozik a nyitány, amely a féktelen hetmant mutatja be, a poltavi csata utáni győzelmi ének, a részeg kozák dala Kocsubej vérpadja mellett, és a dramaturgilag hibás, de művészileg szép bölcsődal, amelyet Maria énekel a Mazeppa által párbajban megölt Andrej holtteste felett.²⁴ A mű érdekessége, hogy magyarországi ősbemutatójára csak 2004-ben került sor Miskolcon. Az operakedvelők között ismert a spanyol Felipe Pedrell (1841–1922) 1881-ben készült alkotása, de más nemzetiségű szerzők is megkedvelték a témát, mert a német Paul Pabst (1854–1897), aki több orosz operát is átírt, a Mazeppából is készített egy parafrázist, és a francia Georges Mathias (1826–1910) is írt egy „Mazeppa-nyitányt”.²⁵

Ami a festészetet illeti ebben a témában különösen a francia művészek alkottak figyelemre méltót. Külön értekezés tárgya is lehetne, mennyire szerették a romantikus festők a lovakat ábrázolni, melyek megtestesítették a korlátok nélküli ősi természeti erő, vagyis a tehetség kibontakozását. Théodore Géricault (1791–1824) pl. már-már betegesen vonzódott a lovakhoz, melyekről azt tartotta, hogy a szenvedélyről, a szenvedésről és a halálról való meditációk közvetítői lehetnek. Kutatásaink szerint halála előtt néhány évvel festett a vágató Mazeppáról képet. A következő érintett, az ifjabb Horace Vernet (1789–1863), aki napóleoni és algériai csataképeivel lett híres, és 1826-ban készült el Mazeppa és a farkasok című képével. Talán a legismertebb Louis Boulanger (1806–1867) hasonló című képe, amellyel 1827-ben debütált nyilvánosan és egy csapásra Hugo és a romantikusok kedvenc festője lett. Eugene Delacroix (1789–1863) mint a másik híres fran-

²³ *Hamburger Klára*: Liszt kalauz. Bp., 1986. 42–45.

²⁴ *Gál György Sándor*: Pjotr Iljics Csajkovszkij, Bp., 1962. 172–175.

²⁵ *Oeuvres*, III/362.

cia romantikus festő is letette a maga névjegyét ebben a témában, de 1829-es Mazeppa képe nem tartozik a leghíresebb művei közé. A későbbiek közül Théodore Chassériau-t (1819–1856) kellene megemlíteni, aki „Egy kozák lány megtalálja Mazeppa holttestét” című 1851-es vásznával tudatosan átlépte a vágató ló dinamikáját és inkább az emberi érzelmre helyezte a hangsúlyt, bár követője, Theodore Louis Devilly (1818–1886) 1870-ben ismét visszakanyarodott a lóközpontú ábrázoláshoz.²⁶

Ivan Sztjepanovics Mazeppa élete és különösen drámai lovaglása tehát minden korban felkeltette a művészek érdeklődését. Mi lehet ennek az oka? A válasz eléggé összetett, de ismerve a korabeli viszonyokat érthető. A döntő elem talán az individualizmus, mint a liberális gondolkodás egyik attribútuma, mert akár Byron, akár Hugo hősét nézzük, el kell ismernünk, hogy Nyugat-Európában a romantika legfontosabb öröksége az egyén, az individuum előtérbe kerülése, az önkifejezés szabadságának kiharcolása volt. A romantika korát úgy is szemlélhetjük, mint az egyéniség szabadságharcának diadalát. Az sem véletlen, hogy Byron interpretációja lett mindennek az origója, hiszen maga az individualizmus is Angliában alakult ki. Az egyéniség bálványozása ugyan filozófiailag, társadalmilag, történelmileg és gazdaságilag nagyon szerteágazó fogalom, de a Mazeppa-képben felismerhetjük, hogy az egyén érdekeit akarja érvényesíteni a közösséggel szemben és szilárdan hisz a személyiség autonómiájában. Gondoljunk Voltaire-re, aki a történelmi folyamatok mozgatóerejét látta a nagy egyéniségekben, Victor Hugo pedig az egyént öncélként és önértékként értelmezte. Érdekes ezzel szemben Slowacki Mazeppája, aki nem ez a visszafogottan önző személyiség, hanem inkább egy mártír, de ez az értelmezés a romantika kelet-európai felfogásából ered.

Ha a romantikus irodalom jellemzőit vesszük sorra, a Mazeppa-téma tökéletesen megfelelt az elvárásoknak. Benne van a felfokozott életérzés leírása, az idealizálás lehetősége, Puskinnál és Csajkovszkijnál a hetman története a nemzeti múlt része, hiszen a múlt felé fordulás is romantikus sajátosság. Hugonál a téma egzotikus környezetbe kerül, mert a „vad” Kelet-Európa is a romantika orientalizmusának egyik forrásvidéke lett. A kalandos cselekmény szintén megfelel a korabeli divatnak és Byronnál, Hugonál a valóság és az álom is összekeveredik. A művek formáját tekintve – a szerelmi kaland és a gondolatok, érzések tükrözése miatt – a líraiság szembetűnő és megzenésítésre voltak predesztinálva, ami lehetővé tette a sokszor patetikus hangnem erősítését. A legnagyobb Mazeppáról szóló művek Byronnál,

²⁶ A festők adataihoz a Grand Larousse Encyclopedia. Paris, 1960–64 megfelelő kötetét használtam fel.

Hugonál és Puskinnál megfelelték az átmeneti műfajok – itt a lírát és az epikát ötvöző elbeszélő költemény – divatjának.

Az is a romantika öröksége, hogy a költők és írók mutassanak utat a népnek, legyenek látnokok vagy váteszek, és ez különösen Közép- és Kelet-Európában volt a korszak általános jellemzője. Sok nyugat-európai író, költő is részt vett a forradalmakban, Byron, pl. a görög szabadságharcban vesztette életét, de Hugo is benne volt a maga módján a görögökkel rokonszenvező filhellén mozgalomban. A nemzeti függetlenség ügye tehát az a másik kapocs, ami kulcsot adhat a Mazeppa-téma népszerűségéhez, mert Angliában és Franciaországban fedezték fel ugyan a kozákok vezérének kalandos életét és talán személyiségének más-más jellemzőit hangsúlyozták, de a hős neve igazából Ukrajnában lett mind a mai napig nemzetet szervező és fenntartó mítosz része és ez bizonyítja, hogy a sokat bírált és lenézett legendáknak is van gyakorlati haszna.